

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№ 1/2023

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2023

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынова атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, Астана, Қазақстан
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынова атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD) Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933: E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «А.Қ.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 15.03.2023ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.

Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Татсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова,
Астана, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, Астана,
Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курсыжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.

Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова».

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022

*Подписано в печать 15.03.2023 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.*

Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89

Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

© Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова
Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute
Institute, Astana, Kazakhstan

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana,
Kazakhstan

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabek D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhhan L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933: E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. Series -PHILOLOGY

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 15.03.2023 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

© A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

АҒАБЕКОВА Ж.А. ЖАЛМАХАНОВ Ш.Ш.	Аз-Замахшаридің «Муқаддимат ал-адаб» сөздігіндегі сөз тіркестерінің қазақ тіліндегі қолданысы.....	7
БАЙТИЛЕУОВА Ғ.А. ЕШИМОВ М.П. ДҮЙСЕНБАЕВА Р.И.	Фрейм арқылы сөздік қорды арттыру.....	21
ЕСІМСЕЙТОВ Б.Р.	Сыбайлас жемқорлық термині негізінде жасалған сөздерді аудару мәселелері.....	35
ЖАҚЫПОВ Ж.А., АМАҢДЫКОВ О.М.	Сөйлем құрамындағы ыңғайластырушы элементтер.....	46
ZHAMBULOVA K.K. NOVRUZOVA N.	Information technology and the status of the development electronic dictionaries in turkish lexicography.....	57
КУРМАНБЕКОВА З.Р. САРЕКЕНОВА Қ.Қ.	Желі қолданушысының коммуникативтік типтері.....	71
МУНАТАИ К. DOSSYMBEKOVA R.O.	The social significance of internet vocabulary in chinese language.....	87
НҮРДӘУЛЕТОВА Б.И.	Серікбол Қондыбай зерттеулеріндегі «Қырымның қырық батыры» жырлар циклі.....	102
РАЙНБЕКОВА Г.С.	Фразеологизмдердің контексте көріну ерекшеліктері.....	113
РЫСБЕРГЕН Қ.Қ., УӘЛИ Н.М.	Халықтық топонимдердегі ақ және қара түстердің мәдени тілдік семантикасы.....	128
САҒЫНДЫҚҰЛЫ Б.	Ғалым Қ.Мамаділ көзқарасындағы тілдік бірліктің ойға қатысты мәндену сипаты.....	143

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә.	Абайдың «Масғұт» поэмасындағы мотивтердің мифтік негізі және поэтикалық мәні.....	154
АЛИМБАЕВ А.Е.	Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі ғұмыр философиясы.....	167
АКТАНОВА Ш. АКТАНОВА А. АМАНГАЗЫКҰЛЫ М.	Gender issues in the transmission of the artistic image of women in the works of M. Auezov and E. Hemingway.....	179

ЖҰМАҒҰЛ С.Б.		
ШАЛҒЫНБЕКОВА А.Б.	Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтелдер: этно-	
ЖҰМАҒҰЛ А.Б.	социофольклортану аспектісіндегі талдау.....	191
КАЛИЖАРОВА Ж.Т.		
МАДИБАЕВА К.К.	Эпистолярная проза как литературный феномен.....	202
КӘПҰЛЫ Д.	Ақыт Үлімжілұлы шығармашылығы және әдеби-	
САҒЫНАДИН Г.	фольклорлық интеграция.....	214
КОКБАС Ж.,	Зейнолла Сәнік шығармашылығындағы «Тұғырыл хан»	
КУРМАМБАЕВА К.С.	бейнесі.....	226
НУРГАЛИ К.Р.	Детская повесть Б. Сокпакбаева «Меня зовут Кожа»: от	
НУРМАНОВА Ж.К.	книги – до ремейка.....	236
СЕКЕЙ Ж.	«Аласты ойлап шыққан жас...» (Д.Әшімханұлының	
	«Жынды жел» әңгімесі негізінде).....	250
ТАГУДРЕТОВА Б.Б.	Жазушы Мархабат Байғұттың юморлық шеберлігі.....	261
ТҰРЫСБЕК Р.С.		
БАТАН С.	Жазушы еңбегі: жаңашыл бағыт пен көркемдік өріс.....	274

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

КУДАЙБЕРГЕНОВА К.Т.	Сыр сұлейлері шығармаларын оқытудың әдістемелік	
	ерекшеліктері.....	297

ҒАЛЫМ. ТҰЛҒА. ҚАЙРАТКЕР

ДӘУРЕНБЕКОВА Л.Н.	Қ.Ахметовтың ғылыми-педагогикалық қызметі.....	312
-------------------	--	-----

ХҒТАР 16.21.47

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.10>*Қ.Қ. РЫСБЕРГЕН¹ Н.М. УӘЛИ²

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан ^{1,2}
(e-mail: kyzdarkhan13@gmail.com.ru¹, e-mail:nuralikhan2020@mail.ru²)

***ХАЛЫҚТЫҚ ТОПОНИМДЕРДЕГІ АҚ ЖӘНЕ ҚАРА ТҮСТЕРДІҢ МӘДЕНИ ТІЛДІК СЕМАНТИКАСЫ**

Аңдатпа. Мақалада халықтық таным жүйесінде репрезенттелген құрамында ақ, қара түр-түс атаулары бар жер-су атауларына талдау жасалды. Ол білімдердің рационалды және иррационалды типтерін айырамыз. Рационалды білімдер көшпелі қоғамның қоршаған ортаны игерудегі экономикалық және практикалық өмірінің әртүрлі аспектілерін, алуан түрлі мәдени семантикаға бай эмпирикалық ақпараттарды қамтиды. Бұл білімдер түрінде жер-су атаулары семантикасында шоғырланған қоршаған ақиқат дүние туралы, көшпелілердің тұрмыс-тіршілігімен, шаруашылық және практикалық өміріне қатысты қазіргі лингвомәдени қоғамға «жасырын», кодқа салынған ақпараттар бар. Білімнің иррационалды типінде халықтық географиялық атаулардың лингвистикалық матрицасында, мәдени семантикасында бейнеленген көшпелі қазақ этносының құндылықтар жүйесі, стереотиптері, рухани, моральдық-этикалық нормалары шоғырланған. Халықтық білімнің иррационалды түрі этносемантикасы тереңде жатқан мифологиялық, эзотерикалық, анимистік, діни түсініктерді, әдет-ғұрыптар мен халықтық наным-сенімдерді бейнелейді.

Топонимдер семантикасындағы сол мәдени ақпараттар мен білімдерді тіл тұтынушыларына, жас ұрпаққа қолжетімді ету қажеттілігі туындап отыр. Сондай ақ тақырыптың өзектілігі тілдің, тілдегі атаулардың кумулятивтік әлеуетін арттыру қажеттілігімен де байланысты. Уақыт озған сайын халық ұжымдық жадында өшіріле береді. Ал жер-су атауларының тілдік матрицасында аса құнды халықтың этноэкологиялық, этноботаникалық танымдары көрініс табады. Сондықтан мақалада жер-су атауларының әдеттегі лексика-семантикалық, сөзжасамдық, этимологиялық ерекшеліктері емес, олардың мазмұнындағы этникалық мәдениетпен байланысты мәдени-тілдік

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР 14872289 «Қазақстанның солтүстік және солтүстік-шығыс аймақтарының тарихи топонимдерін ұлттық мемлекеттілік контексте лингвомәдени тұрғыдан зерттеу» атты ғылыми жоба аясында жазылды.

семантикасы қарастырылады. Мақалада құрамында ақ, қара сын есімдері бар жер-су атауларының топологиялық сипатын айқындайтын әдіс және топонимнің терең семантикалық құрылымындағы этномәдени компонентті айқындауға мүмкіндік беретін тілдік матрица әдісі қолданылды.

Түйін сөздер. Топоним, түр-түс атаулары, халықтық рационалды білімдер, тілдік матрица, мәдени семантика, мәдени код.

Кіріспе. Туған жердің, ондағы халықтық жер-су атауларының мазмұн межесінде кездесетін мәдени-тарихи әрі танымдық ақпараттық қабаттар әлі де ашымай жатқан кеніш іспетті. Байырғы жер-су, елді мекен атаулары, бір есептен, халықтың тарихи-мәдени санасында географиялық карта іспетті деуге болады. Онда, оқи білсек, физикалық географияға да, саяси-экономикалық географияға да тән ақпараттық мазмұн жатыр.

Қазақтың төрт түлік өсіріп, мал өнімін өндірушілік ата кәсібі жер бедері, оның ойы мен қыры, оты мен суы, шөбінің ащы-тұщысы, күн райы, аспан шырақтары жайында эмпирикалық кешенді рационалды білімдер жүйесін қалыптастырды. Бұлардың қатарында эзотериялық наным-сеніммен байланысты мифтік таным-білімдер де ұшырасады.

Міне, бұндай ерекшелік ономастикалық атауларды да кешенді түрде қарастыру бағытын қажет етеді. Мақалада қарастырылып отырған мәселенің өзектілігі де халық атауларында жасырын жатқан қазақтардың дәстүрлі білімдер жүйесін анықтау, қазіргі қоғамға, жас ұрпаққа қолжетімді ету қажеттілігімен байланысты.

А.Вежбицкаяның пікірінше, білім адамның қоршаған дүниені түсіндіру әрекеті [1]. Зерттеу тақырыбымызға қатысты айтар болсақ - ол дәстүрлі көшпелі қазақ қоғамының әлем туралы ұжымдық білімі мен түсініктері, тәжірибесі жатады.

Түр-түс атаулары халықтың мәдени және рухани тәжірибесін жинақтап, сақтайтын, мәдени тілдік бірліктер арқылы трансляциялайтын әмбебап категория. Түр-түс атаулары кез келген этномәдениеттің аса көне символдық өзегін құрайды.

Түс атаулары концептуалдық және тілдік ғалам бейнесінің маңызды категориясы ретінде ұлттық мәдениеттің адами, эстетикалық бағалауыштық, семиотикалық және құндылықтар жүйесімен байланысты. Сонымен қатар түр-түс атауларынан жасалған топонимдердің мазмұнында қазіргі көпшілік тіл тұтынушыларына кодталған этномәдени семантика «жасырын» тұрады. Оның этномәдени семантикасының астарында ежелгі көшпелі қазақ қоғамының қоршаған орта, табиғат, өсімдік әлемі мен су көздеріне қатысты, олардың әр алуан қасиеті мен ерекшеліктері, таным, түсініктері туралы дәстүрлі халықтық білімдер жүйесі көрініс табады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Қазіргі лингвистика саласы зерттеу

бағыттарына қарай алуан түрлі әдіс-тәсілдер мен зерттеу инструменттерін қолданумен ерекшеленеді.

Халықтық топонимдер жүйесінің онтологиялық болмысы табиғат объектілерімен тікелей байланысты болғанмен, олар перцепциялық қабылдаудың сүзгісінен өтіп, этнотілдік ұжымның когнитивтік санасында қорытылып, қайта жаңғырған мәдени тілдік өнімдер болып табылады. Сондықтан зерттеу жұмысымыздың методологиялық базасы ретінде антропоцентристік принцип негізге алынды.

Мақалада тілдік матрица термині тіркесін қолданамыз. Матрица термині математика, компьютерлік лингвистикада кеңінен қолданылатындығы белгілі. Бұл тәсіл ауқымды білімдер мен ақпаратты формалдау арқылы жүйелеп ықшамдайтын тиімді зерттеу инструментарийі. Тілдік матрица ұғымының бастауы когнитивтік матрицада десек қателеспейміз, өйткені орыс зерттеушісі Н.Болдырев когнитивтік матрицаға қатысты былай дейді: «Когнитивная матрица - это единая, вербально интегрированная концептуальная структура, единица многоаспектного знания, представленная в сознании человека одним словом, сложный тематический концепт, включающий знание и разных концептуальных областей, и разных омонимов или синонимов, и их отдельных значений» [2, 93]. Басқаша айтсақ, когнитивтік матрица әр түрлі деңгейде концептуалданған білімдерді жинақтап көрсететін абстрактілі-виртуалды құрал. Когнитивтік матрица тілдік матрицадан ауқымдырақ, әмбебаптық сипатқа ие болса, тілдік матрица нақты бір ұғымға қатысты білімдерді, мысалы, топонимге, өсімдікке қатысты лингвомәдени қауымдастықтың ұжымдық ой-санасындағы білім-ақпараттарды репрезенттейді.

Лингвостатистикалық әдістің қолданылуы ақ пен қара түстердің қандай да нақты географиялық терминмен тіркесу жиілігін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеуде экстраполяциялық әдіс қолданылды. Бұл әдіс бойынша зерттеу нысанының, құбылыстың қандай да бір бөлігі негізінде алынған нәтиже, қорытындыларды сол тәріздес көптеген құбылыс, нысандарға қолдануға, аударуға болады.

Зерттеу материалы ретінде ақ және қара түр-түс атауларымен келетін қазақ тіліндегі, қазақ жеріндегі топонимдерді қарастырамыз.

Талқылау мен бақылау. Қазақ халқының топонимдік номинациясына негіз болатын тағы бір негізгі фактор – түр-түс атаулары. Кеңістіктегі алуан түрлі түсті ажырату процесі адамның перцептивтік қабылдауы арқылы орталық жүйке жүйесінде өңделіп, жүзеге асады. Адамды қоршаған ортаны, нысананың пішіні, көлемі, түр-түсі атауына қатысты, оның лексикалық-құрылымдық, этнолингвистикалық, когнитивтік сипатын зерттеуге арналған жұмыстар баршылық. В.В. Берлин, Р.Кау деген шетелдік авторлар түр-түс атауларын тілдік универсалия тұрғысынан түсіндіреді. [3].

Зерттеушілер А.Н. Кононов, Ғ.Қонқашбаев, О.Т. Молчанованың жеке

мақалалары мен Ә.Қайдаров, З.Т. Ахтамбердиева, Б.Өмірбекованың «Түр-түстердің тілдегі көрінісі», Ф.Р. Ахметжанова, Қ.Т. Қайырбаеваның «Түр-түске байланысты тұрақты тіркестер» атты ұжымдық монографиялары арналған. Н.Аитова мен У.Б. Серікбаеваның еңбектерінде қазақ тіліндегі түр-түс атаулары этнолингвистикалық сипатта қарастырылса, Ш.К. Жарқынбекова қазақ-орыс тілдеріндегі түр-түстер атауына салыстырмалы зерттеу жүргізген.

Ұлттық топонимикада жиі кездесетін түр-түсті білдіретін атауларда халықтың этномәдени, этнопсихикалық ерекшеліктері білініп тұрады.

Аталымға негіз болған топонимдердегі түр-түс атауларының қандай да бір географиялық терминмен тіркесуінде сан жағынан басымдылық, таңдаулылық болуы, біріншіден, тілдің ішкі заңдылығымен, екіншіден, ұлттық санадағы түр-түстерді географиялық нысаналарға таңбалауында қалыптасқан этномәдени стереотипке байланысты деп есептейміз.

Мақалаға өзек болып отырған ақ пен қара түр-түс атауларының лексикалық семантикасына, түркітану мен қазақ тіл біліміндегі жиі кездесетін танымал пікірлерге назар аударалық. Г. Қонқашпаевтың [4], А.Н. Кононовтың [5], Ә.М. Мурзаевтың [6], Е. Қойшыбаевтың [7], еңбектерінде топонимдерінің құрамындағы түр-түс атауларынан жасалған сын есімдердің түр-түске қатысты болып келе бермейтінін атап көрсетеді. Мысалы, ақ түс атауы «жер бетіндегі сулар, ағын сулар» деген бірауызды пікірге келеді, яғни бұл сулардың түсі аппақ болуы шарт емес екендігін де айтады. Жоғарыда аталған авторлардың ортақ пікірі гидронимдер құрамындағы қара түс жалпы «жер асты сулары» семасына саяды. Қазіргі қазақ тіл білімінде түр-түс атауларына арналған Н.Жарқынбекованың [8], академик Ә.Қайдаровтың [9] т.б. монографиялары бар. Жылқы түсіне ғана қатысты 300 этнорелевантты атаудан тұратын тұтас картотека әзірленген [10], мәселен, олардың көбісінің баламасы болмағандықтан орыс, француз немесе неміс тілдеріне аудару мүмкін емес екен.

Алтай топонимдерін зерттеген орыс ғалымы О.Т. Молчанованың топонимдердегі қара мен ақ түстері туралы пікірі мынадай: «Алтай тіліндегі түр-түс категориясының жетекші атрибуты ол оның полисемантикалық табиғаты. Топонимдерде жиі кездесетін қара сын есімі «қара; мол; бұлақ, жер асты суларымен қоректенетін, кейде мөлдір; қалың; қалың (көбінесе қылқан жапырақты) ормандары дегенді білдіреді. Ақ – екінші жиі кездесетін тополексема, ол географиялық атауларда келесі лексикалық мағыналарды береді: «ақ: бұлыңғыр түс, мұздық; таза, жақсы, тұщы, ағынды; жалаңаш, өсімдіктері жоқ, ормандар» [11, 15].

Ақиқат дүниедегі түр-түс әлемі этномәдени ұжымның сезімдік қабылдау сүзгісінен өтіп, ой-санада категория түрінде қорытылған мәдени-тілдік өнімдер санатына жатады.

Әуелде ақ, қара, көк, қызыл, сары, қоңыр сияқты т.б. түр-түс атауларын білдіретін сындық мағыналарының онтологиялық болмысы, түптеп келгенде,

табиғат объектілеріндегі әралуан спектрлі құбылыстармен байланысты болды. Тіндегі түр-түс табиғаттың өзінен еншіленді. Басқаша айтқанда, ақ түс қармен, қара түс түнмен, көк түс аспанмен, қызыл түс күннің арайлы шапағымен ассоциацияланды. Сөйтіп, этномәдени ұжымның тілдік санасында табиғат қойнауынан алған түр-түс атауының конвертерленген бейнесі (картинасы) қалыптасты. Ақ пен қара түс әлем өркениетінде өте ерте кездердегі мифтік танымға сай метафоралық дуализмге негізделген: жарық пен қараңғы, күн мен түн, жақсылық пен зұлымдық т.б.

Алайда этностың тілдік санасы табиғаттағы түр-түсті «тіркеп» қана қойған жоқ, оларды ойтанымдық (когнитивтік) өңдеуден өткізді. Айталық, күннің алқызыл арайлы шапағы, айлы түндегі аспан шырағының ақ сәулесі этнос санасында қайта жаңғырып, әсемдіктің, сұлулықтың нышанына баланып, Күн де, Ай да, Таңшолпан да сұлулықтың символына айналды. Халықтық антропонимикада Күнсұлу, Айсұлу, Таңшолпандардың кең тараған есімге айналуы сондықтан.

Сондай-ақ ақ көйлек, қара шапандағы «ақ», «қаралар» табиғаттағы түр-түске байлаулы болса, ақ ниет, қара ниеттегі «ақ», «қаралар» ойтанымдық (когнитивтік) әрекеттің барысында табиғаттың байлауынан босанып, екінші деңгейдегі өзгеше мағыналық құрылымға түскен атауларға айналды.

Қазақтың ежелден ел болып күл төккен ата жұрты, ата қонысы ұлы дария, өзен-сулармен байланысты қолдың бес саласындай бес өңірді алып жатады. Бес өңір деп отырғанымыз Ұлы даланың шығысы мен терістігіндегі Ұзын Ертіс, батысында Ақ Еділ мен Ақ Жайық, түстігінде Сыр Дария, түстік шығысында Жетісу.

Көңіл аударып, ден қоярлық бір ерекшелік осы аталған Ұлы сулар өңірінің барша жерінде түр-түспен аталатын халықтық гидроним, оронимдер соншалықты жиі кездеседі. Бұларды категория тұрғысында қарастыру дәстүрлі ономастикалық атаулардың халықтық географиямен байланысты танымдық қырларын аша түсуге мүмкіндік береді.

Халықтық гидронимде әйгілі Ертіс суы Ақ Ертіс және Қара Ертіс деп екіге бөлінеді. Оның Жайсаң (Зайсан) көлдің түстік жағалауына құйған жағы Қара Ертіс, Терістіктегі Бұқтырма жағынан ағып шығатын жағы Ақ Ертіс деп аталады. Бұндағы ақ атауының ертеректегі мағыналық құрылымында «ақ»-«ағу» деген қимыл, қозғалысқа тән семалық элемент болғаны байқалады. Ал Қара Ертіс атауындағы қара «үлкен» деген байырғы мағынаны білдіретін ахроматизм екені қара шаңырақ сөзіндегі «қарамен» салыстыру арқылы айқындалады. Сонымен қатар өзен-судың сол аймақтағы Сары Ертіс, Бала Ертіс деген түрлері Қара Ертістен олардың кішірек екенін аңғартса керек.

Сөйтіп, үш Ертістің атауы қазақ халқының ең байырғы фольклорлық мұрасы «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырында айтылған.

«Ертістің басы – Қара дің» дей келіп, онда былай дейді:

Алтайдың бауырында Сары өзен,
Сары Ертіс, Қара Ертіс бар айыр кезең.
Бала Ертіс және ағып қосылады,
Үстінен Зайсан көлдің кетер төмен (Дәуіт нұсқасы).

Күнгеі Алтайдың Қара Ертіске құятын түстік шығысында Қаба суының бір саласы Қара Қаба, екінші бір саласы Ақ Қаба деп аталады. Тау суының бойы қара тоғай, қалың жынысты болғандықтан Қара Қаба, ал Қабаға құйғанға дейінгі екінші саласы жазыққа таман жайыла аққандықтан Ақ Қаба аталған. Қаба гидрониміндегі қаба – «қалың», «ұйысқан» деген мағынаны білдіретін көне атау. Бұл атаудың этимологиясын жылық түлігіне қарата айтылатын қаба жал; қаба құйрық деген фразеологизмнің «қалың» деген мағынасымен салыстыра қарауға болады. Қаба жеріндегі тағы бір гидроним Қаба Арасан деп аталады. Саз балшықты, минералға бай болғандықтан солай делінсе керек. Осы аталған байырғы топоним атауының Жетісу жеріндегі Қапал Арасанмен түбірі тектес объект екені байқалады. Қапа>қаба/қапа атаулары түбірлес сөздер. Қапал Арасан топониміндегі диахронды дыбыс өзгерістерді Қабалы Арасан >Қаба Арасан>Қапал Арасан түрінде көрсетуге болады.

Зерттеуші Б. Бияровтың пікіріне сай: «Алайда Ақсу мен Ақ Қаба гидронимдерінің құрамындағы ақ сын есімі бір емес екенін айта кету керек: біріншісі судың ақ көбіктене ағуын білдірсе, екіншісі судың айран түстес лайлы екенін білдіреді. Топонимжасамда ақ сын есімінің осындай түрлі, болмашы реңтерін, ерекшеліктерін ажырата білген жөн» [12,125]. Контраст нысананың жекеленуінің алғашқы баспалдағы, ол түр-түс пайда болуы мүмкін шекараны белгілейді. Феноменология терминімен айтқанда, мұндай шекара қабылданушы нысананың профилі мен оның бөліктері болып табылады, яғни ол фон аясында айқындалып, жекеленеді. Когнитивтік, лингвопсихологиялық тұрғыдан айтсақ, ақ, ақшыл түстер профиль ретінде жалпылама қара немесе күңгірт түс аясында (фон) айқындала түседі, аталымға уәж бола алады.

Жайсаң көлдің Бұқтырмасынан қысыла шығып, кең жазыққа жазыла аққан ұзыннан-ұзақ тағы бір ерекшелігіне орай халық тілінде Ұзын Ертіс атанған.

«Ақ» атауымен келген гидронимдердің мазмұн межесіндегі ақпараттар халықтық географияға тән эмпирикалық білімді аңғартады. Орал тауының оңтүстігіндегі қырқалы, қыспарлы жерлерден түстікке қарай құлаған Жайық Жазыққа шығып, Ордың құйған сағасынан өте бере батысқа кілт бұрылып, Каспийге бет түзейді. Оған құятын үлкенді-кішілі өзен-сулар көбейіп, жайыла, жазыла аққан ұлы дарияның осы аралығы этнос санасындағы бейнесіне орай Ақ Жайық аталған деуге болады. Жайық, түптеп келгенде, жайылу, жазылу, жайылама сөздерімен түбірлес атау.

Ақ Еділ гидронимінің де географиялық ерекшелігі осыған ұқсас. Оның бастау алатын тұсы Жайықпен жақындау, біраз жер Жайықпен жарыса қатар

түзеп ағады да, Жайықтан ертерек, сәл теріскейлеу батысқа кілт бұрылып кетеді. Ақ Еділге құятын өзен-су, бастау, бұлақтар көбейе келе дарияның су көзін байыта түседі.

Осылайша қос өзеннің этнос санасындағы ақиқат дүниемен байланысты тілдік бейнесі қалыптасқан. Бұндағы ақ та ақ, «ағын», «ағыс» деген синкретті ұғымның атрибуты болып саналады.

Ұлы Абай мектебінің алдыңғы кезеңіне дейінгі аса көрнекті сыншыл ақындар санатындағы Дулат Бабатайұлы:

Ақжайлауым Сандықтас,
Атам қонған қонысы.
Түн асса тұтам шөп өскен,
Басылмайтын сонысы,- дейді.

Ақынның Ақжайлау деп қасиет тұтып отырғаны ағынды ақ бұлақ, ақ бастау, ақ қайнар, ақ тұмалары көп, берекелі, мал-жанға жайлы жердің тілдік бейнесі. Ақын айтып отырған бағалауыштық мағына – этномәдени ұжым санасындағы аксиологиялық танымның дала малшылығымен байланысты ерекше түрі.

Халықтық ономастикада ақ атауымен айтылатын топонимдердің мәдени семантикасының мазмұны ерекше екені ондағы кодқа салынған бүкпелі ақпараттарды ашқанда айқындала түседі.

Ақтоғай топониміндегі ақ «ағу», «ағын су» дегенді, ал тоғай осы судың бойы мен жағалауына біткен тал, терек, қайың, ырғай, шілік, бұтасын өскен аралас қалың ағаш дегенді меңзейтін танымдық ақпарат кодқа салынған. Аталмыш топонимнің мәдени семантикалық құрылымында кодқа салынған ақпарат бұл айтылғандармен шектелмейді. Ақтоғай сияқты тоғайлы жерлер жыл бойы қора көрмей, далада бағылатын ақ малдың, яғни жылқы түлігінің сан мыңдаған қосына қақаған аяз, қарлы борандарда ең қолайлы ықтасын болады, әсіресе аяқты малдың ығып кетуінен сақтайды. Бұндай жерлерді қазақ даласының кей өлкесінде Шұбар, Шұбарағаш, Шұбарқұдық деп те атайды. Ал малға пана бермейтін жарлауыт, жарқабақты өзен бойындағы тоғайлы жерлер халықтық ономастикада Жаманшұбар деп те аталады. Бұндай жерлердің Қаратоғай деп аталатынын байырғы мұралардан да кездестіруге болады.

Қаратоғай деп ішіне мал кіре алмайтын, қалың жынысты жерді атайды. «Жамандық қалың Қаратоғайдың ішіне Жақсылықты тастап кетті» [13, 34], - дейді ертегіде.

Ақсу, Көксу елді мекен, өзен-су атауы (гидронимдері) құрамындағы «ақ» пен «көк» компоненттері түр-түсті білдіретін кәдімгі ақ пен көк емес. Ақсудағы ақ та, Көксу дегендегі көк те қысы-жазы басынан қар кетпейтін биіктегі ақ қар-көк мұздың суы дегенді меңзейді. Атап айтқанда, ақ қар, көк мұздың суы деген тұрақты тіркес когнитивтік әрекетке тән үрдістің барысында ақ су, көк су болып қайта құрылымданған. Басқаша айтқанда, санадағы когнитивтік әрекеттің

барысында форма мен мазмұн жағынан кірігіп (контаминацияланып), бүтін бір гидронимдік бірлікке айналған.

Ақсу, Көксу таулы өзеннің суы, суы тұщы болатыны, ағысы арынды келетіні, асып-тасып өткел бермей ағатыны, кей тұстағы өткелі тас кешу тайғақ болатыны халықтық гидронимнің мазмұн аясындағы танымдық ақпараттар болып табылады. Су тасқынынан кейін ақжоңқа ағаш қалдықтары, түбір, бұтақтар өзен жағалауларында көптеп кездеседі. Жергілікті тұрғындар оны салыңды дейді. Өзен бойындағы тал-теректерге балта тигізбей, салыңдыны жиып-теріп, отын-суға жаратады. Міне, бұндай азды-көпті ақпараттар өзен бойындағы жергілікті тұрғындар мен табиғат арасындағы қатынастың, байырғы кезде, техникалық прогресс заманына дейін, қандай сипатта болғанын аңғартады.

Ақсу, Көксу өзендерінен бірдиірмендік суы бар тоған қазылып, су диірмендері істеп тұрды. Диірменнен шыққан су айдалаға кетпес үшін егістік жерлерге тартылған тоғанмен суармалы дақылдар өсіруге пайдаланылды. Болмаса, едәуір жерге дейін қазылған тоғанмен өзен арнасына қайта қосылатын су жүйелері жасалады.

Сөйтіп, өзен алабының ежелгі тұрғындарының табиғатпен қатынасында су көздерін ысырапсыз пайдалану ұстанымының ғылыми-техникалық революцияға дейін қандай болғанын судың да сұрауы бар; судың да сұрауы зор деген мақалдан (паремиологизмнен), сонымен қатар Су патшасы – Сүлеймен: Су иесі – Сүлеймен дейтін мифологияға тән иррационалдық таныммен байланысты түсініктерден де айқынырақ аңғаруға болады.

Байырғы қазақ елінің дәстүрлі малшылық кәсібінде қара сөзімен келетін қыстаулар жиі кездеседі. Мысалы, Желдіқара атауындағы қара – таудың қарайып, қар аса көп жатпайтын күнгей беткейі. Ал желді сөзі – түстіктен терістікке қарай соғатын жел. Бұндай жел жердегі қарды үрлеп, қағыл қар етіп, жұқартып жібереді. Қара малдың – қой-ешкі, түйе, сиырдың жайылымы қыстау маңындағы қара отты жерде болады, бірақ сиыр малының өрісі өлеңді жерде болатындықтан бөлектеу бағылады.

Міне, бұдан байқайтынымыз, күйіс малының қара мал аталуы олардың жайылымы қара от болғандықтан деуге болады. Оты басқа болғанымен, жусауы бір, әрі түйе, қой-ешкілер сияқты күйіс қайыратын болғандықтан, сиыр да қара мал санатына жатады. Қара мал, жылқы сияқты емес, су таңдамайды, көлкіп жатқан қара су, іркінді суларға бас қойып, іше береді. Қара малдың қара аталуы қара от дегендегі қарамен, ал қара оттағы қара атауы жер ұғымымен кіндіктес. Философия терминімен айтқанда, қара атауы қара малдың да, мал отының да, мал оты өсетін жердің де атрибутына айналған. Түптеп келгенде, бұл қаралардың бәрінің санадағы логикалық қисыны – жер дегенге саяды. Әдетте қара малдың жайылымы қырқа, қыратты, таулы жерлердің күнгей беткейінде болады. Қары желмен қағыл болып, қара оттың басы қар бетінен шығып

жатады. Жайылымның кейбір жерлері қараң-құраң тартып тұрады. Қара малдың бұндай қыстаулары Жетіқара, Үшқара, Желдіқара сияқты дәстүрлі атаулармен аталады.

Қарашоқы дегендегі қара түр-түс емес. Олай дейтініміз – халықтық метеорологияда қара суық дейтін терминдік ұғым бар. Бұндағы қара «жер»-мен байланысты ұғым, яғни «қарсыз суық, жерге қар түспеген кездегі суық».

Қарашоқы атауындағы қара географиялық объектінің түстік бетті ала, қары аса ұзақ жатпай, еріп, жер қарайып кететін тау алабының ерекшелігін аңғартады. Қара атауы тілдік санада жердің тұрақты атрибуты, атап айтқанда, «заттың» орнына оның атрибутының жұмсалуды. Ежелгі қазақ жерінде Қарасу, Қарабұлақ гидронимдеріндегі қара су көзінің жерден шығып жатқанын аңғартады, яғни заттың орнына оның «меншікті» атрибутының қолдануы тілдік санадағы когнитивтік әрекеттің ерекше өнімдері.

Қарасу, Қарабұлақ гидронимдеріне тән тағы бір өзгешелігі ағысы білінбейді немесе тым баяу болады. Бұндай өзендердің ағысы су астында болып, түбіндегі шөптесін, балдырлардан байқалып тұрады.

Ақмола, Ақмешіт топонимдері құрамындағы ақ атауының мәдени семантикалық мазмұнында кодқа салынған ақпарат халықтың діни білім, танымымен байланысты деуге болады. Агиотопонимдегі ақ атауы «әулие», «ақсүйек» ұғымының референті болып саналады. Бұндай қасиетті деп танылған агиотопонимдердің мәдени семантикасында дәстүрмен байланысты ақпарат бар екені байқалады. Әулие, ақсүйектердің басына тұрғызылған қорған, күмбез әдетте күре жолдың бойына таяу биіктеу жерде болады. Жүргіншілер құран бағыштап, «қияметтің күні жақын» деп аруақты тыныштандырып, бет сипап өтеді.

Сондай-ақ агиотопонимдердің қатарында Қарамола деген атау да кездеседі. Бұндағы қара, шамалауымызша, «қарасүйек» ұғымымен байланысты, қара халықтан шыққан тұлға деген танымдық ақпарат кодқа салынған. Қарамола да күре жолдың бойында болады. Дәстүр бойынша жолаушы, жүргіншілер жүрістерін баяулатып, бет сипап, «аруақты тыныштандырып» өтеді.

Ақмола, Қарамола сияқты объектілер ұзын жолдағы қазақ үшін жол шамасын межелейтін әрі адастырмас ерекше белгі болып табылады. Бұндай ескерткіштерді жол үстіндегілердің «Темірқазыққа» балайтынын классик қаламгер Ғ.Мүсіреповтың шығармаларынан да ұшыратамыз.

Бұл орайда ұлы Абайдың:

Жабырқаңқы көрінер жазған сөзім,

Жұрт жабылып тоқтатар оған көзін.

Жолаушы жол үстінде тамаша еткен,

Секілді өткен жанның бір күмбезін,- деген өлең жолдарынан да дәстүрлі наным-сенімге тән ақпаратты аңғарғандай боламыз.

Нәтижелер. Қазақстанның топонимдік кеңістігінде ақ пен қара сын есімдерінің қатысуымен жасалған жер-су атаулары сан жағынан ең жиі кездесетін, өнімді топонимжасамдық модель екендігі анықталды.

Алматы, Ақмола, Түркістан облыстарының 24 мың топонимдеріне статистикалық талдау жүргізіп мынадай жайттарды анықтадық: жер-су атауларының жалпы сананың 13 % түр-түс атауларының еншісінде екен. Экстраполяциялық әдіспен үш облыс атауын Қазақстан бойынша орташа көрсеткіш ретінде қарастыруға болады. Топонимжасам жиілігі жағынан қара, ақ түстер басымдыққа ие, ақ сын есімімен 71 рет, ақ сөзімен 58 рет кездесті. Сонымен қатар ақ, қара сын есімдері төбе, су, тал, тас, бұлақ т.б. географиялық терминдермен жиі тіркесетіндігі анықталды, яғни тіркесуде де таңдаулылық принцип бар екендігі анықталды.

Түр-түс атауларының қатысуымен қалыптасқан топонимдер негізінде этникалық дүниетанымның экстралингвистикалық, мәдени ерекшеліктерін жан-жақты көрсетілуі - өткен дәуірдегі көшпелі қауым өміріндегі халықтық танымдардың рационалды және иррационалды түрлерін қайта құрылымдауға мүмкіндік береді.

Сонымен, біз аталмыш зерттеуімізде ақ, қара атауларымен келген топонимдердің мәдени семантикалық ерекшеліктеріне талдау жасадық. Сондағы байқалатыны «жер», «өсімдік», «мал» ұғымдарының арасындағы ішкі мағыналық байланыстың логикалық қисынға құрылуы. Олай дейтініміз: қазақ тілінің байырғы лексикалық қорындағы қара мал (түйе, қой-ешкі), ірі қара (түйе, сиыр); ақ мал (жылқы) атаулары түр-түсті білдірмейді, атап айтқанда, қара малдың жайылымы, оттайтын оты – қара от, сондықтан қара мал атанған. Қара отқа қара барқын, қара сораң, жантақ, күйреуік, сексеуіл, жыңғыл, тораңғы, кекіре, алабота, көкпек, теріскен, дүзген жатады. Ал ақ малдың (жылқының) жайылым оты ақ от, сондықтан жылқы түлігі ақ мал атанған. Ақ отқа, яғни ақ малдың отына бидайық, ажырық, көде, бетеге, тарлау т.б. жатады.

Ал оттың қара от аталуы қырат-қырқалардың күнгей бетінің қарайып жататын ерекшелігімен байланысты болса, оттың ақ от аталуы теріскей беттегі жерлердің оты бозғылт тартып жататын ерекшелігімен байланысты. Бұндай жерлердің шөбін боз от, боздауық деп те атайды. Бұдан малшы қауымның халықтық географиялық тәжірибесіндегі рационалды танымына тән білімін айқын аңғаруға болады.

Ежелгі қазақтардың ата жұртында ақ сөзімен келетін гидронимдердің тағы бір ерекше түрі бар. Қазақтың бағзыдан бауыр басқан өлкелеріндегі Ақкөл деп аталатын халықтық гидронимдері этнотілдік ұжымның ерекше географиялық біліміне тән рационалды сипаттағы атаулар. Атап айтқанда, өзен-сулардың бір жағалауынан көлге құйып, екінші жағалауынан ағып шығып жататын ерекше географиялық гидрообъекті халықтық білім өніміне тән атауға жатады. Қазақтың ежелгі Талас өңіріндегі Ақкөл, байырғы Торғай өлкесіндегі

Ақкөл гидронимдеріндегі ақ сөзінің түр-түске қатысы жоқ, бұндағы ақ сөзі – әрі зат, әрі етістік мағынасындағы байырғы кезеңдегі синкретті түбір. Оқулықтарда айтылғандай, көш – әрі зат, әрі етістік, ақ та солай әрі зат, әрі етістік.

Ал Ақбұлақ, Аққайнар, Ақтұма тәрізді су көздері атауларындағы ақ объектінің «ағу», «ақ»-пен байланысты сипатын аңғартады. Гидроним атауының құрамындағы ақ синкретизмінің мазмұнында «қозғалыс», «жылжу» деген мағыналық компонент Аққұм топонимінде де кездеседі.

Құмның бұндай түрінде оны ұстап, бекітіп тұратын қара отқа жататын өсімдіктер тым сирек кездеседі де, құмы сусымалы, сырғымалы болады.

Қаратау дегендегі қара қар ұзақ жатпайтын географиялық ерекшелігімен байланысты. Мысалы, жер қара, күн жылыда деген тұрақты сөз орамындағы қара «қарсыз» ұғымының референті. Бұндағы қара-ның кіндігі жерге байланып, өзінің табиғи түр-түсті білдіретін төлтума мағынасынан алшақтап кеткен. Қаратау оронимі түркі халықтарының ел болып бауыр басқан мекендерінде жиі кездеседі. Қазақстанның түстігінде Ақ Еділ-Жайық қос өзені аралығында, Қырым, Балқан жерінде де ұшырасатын ороним. Қара – жалпытүркілік ойтанымда жердің тұрақты атрибутикалық белгісіне айналған ерекше феномен.

Қорытынды. Халықтық топонимдер атауларының табиғатпен байланысты мәдени семантикалық қырларын қарастыра отырып, олардың табиғат аясындағы түр-түс, жер бедері, су көздерімен байланысты болып келетініне назар аудардық.

Сондай ақ топонимдер құрамындағы ақ пен қара сын есімдерінің түр-түске қатысты емес, этномәдени семантикалық әлеуеті жоғары екендігі анықталды.

Алайда топонимдер сезімдік (перцептивтік) қабылдаудың барысында пайда болған сыртқы дүниенің қарапайым көшірмесі емес, табиғат аясындағы ақиқаттың ой-санада қорытылып, мәдени өнімдерге айналған семантикалық құрылымдардың тілдік матрицасы болып саналатыны айқындалды.

Аталмыш мәдени өнімдер малшы, егінші қауымның өмір тәжірибесінен жинақталған халықтық географияға тән рационалды білімдердің түрлері деп танылады.

Топонимдердің тілдік матрицасына жинақталған эмпирикалық білімдерді мәдени семантикаға тән ақпарат деп тани отырып, олардың жер бедері, су көздері, өсімдіктер дүниесі, дәстүрлі шаруашылығымен байланысты қырлары зерделенді.

Әдебиеттер

1. Болдырев Н.Н. Когнитивные схемы языковой интерпретации // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2016. – №4. – С. 10-20.
2. Болдырев Н. Н. Язык и система знаний. Когнитивная теория языка. — М.: Издательский Дом ЯСК, 2018. — 480 с.

3. Berlin B., Kay P. Basic color terms: their universality and evolution. Berkeley: University of California Press, 1969.
4. Конкашпаев Г.К. Цветовые слова в тюркских топонимах // Географические науки: Темат. сб. науч. тр. Казах. гос. пед. ин-та им. Абая. – Алма-Ата: Наука Каз. ССР, 1969. – С. 72–83.
5. Кононов А.Н. О семантике слов кара и ак в тюркской географической терминологии // Изв. Отд-ния Обществ. наук АН Таджикской ССР. – 1954. – Вып.5. – С. 81-85.
6. Мурзаев Э.М. Географическая семантика некоторых тюркских топонимов // В сб.: Ономастика Поволжья. – Ульяновск, 1969. – С. 101–104.
7. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.
8. Жаркынбекова Ш.К. Цвет-сознание-менталитет. Реконструкция цветовой картины мира в казахской и русской лингвокультурах. – Астана: Мастер ПО, 2011. 357 с.
9. Қайдаров Ә. Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б.. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.
10. Тоқтабай А. Тұлпарлар театры // Егемен Қазақстан №219 (222), тамыз, 2003 жыл 7 б.
11. Молчанова О.Т. Проприальная номинация в свете когнитивизма // Вопросы ономастики. – М., 2006. – №3. – С 7-19.
12. Бияров Б. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. – Астана: Ш.Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2013. – 460 б.
13. Диваев А.А. Этнографические материалы. Сказки, басни, пословицы и приметы туземного населения Сыр-Дарьинской области. – Ташкент, 1893. – С. 84. –1895. – С. 160.

К.К. РЫСБЕРГЕН, Н.М. УАЛИ

Институт языкознания имени А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан

ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТИКА ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ АҚ, ҚАРА В НАРОДНОЙ ТОПОНИМИИ

Аннотация. В статье дан анализ цветообозначений ақ, қара в составе топонимов, реперезентированных в системе народных знаний. Различаются рациональный и иррациональный типы знаний. В рациональном типе знания сосредоточена богатая эмпирическая информация с разнообразной культурной семантикой. В рациональных знаниях детализируются разнообразные аспекты хозяйственно-практической жизнедеятельности номадов в освоении окружающей действительности. Данный тип знаний репрезентирует этнокультурную семантику географических названий, которые представляют собой закодированную, «скрытую» от современного лингвокультурного сообщества, от подрастающего поколения культурную информацию. В

иррациональном типе знаний сконцентрированы ценностные ориентиры, стереотипы и предпочтения, морально-этические нормы кочевого казахского этноса в прошлом, репрезентированные в культурной семантике языковой матрицы народных географических названий. Иррациональный тип знаний репрезентирует мифологические, эзотерические, анимистические, религиозные представления, суеверия, обычаи и различные народные поверья с глубинной этносемантикой.

Актуальность исследования предопределяется необходимостью сделать культурную информацию и знания в структуре семантики топонимов доступными для носителей языка. Актуальность темы также связана с необходимостью повышения кумулятивного потенциала языка и онимических названий. Так как со временем они могут быть стерты из коллективной памяти народа.

Впервые в языковой матрице топонимов представлены этноэкологические, этноботанические знания казахского народа, в которых акцент перемещен не на лексико-семантические, словообразовательные, этимологические особенности топонимов, а на культурный аспект, на этнокультурную семантику.

В статье используется метод, раскрывающий топологические характеристики топонимов с прилагательными ақ, қара в составе, а также метод языковой матрицы, позволяющий раскрыть этнокультурный компонент в глубинной семантике географических названий.

Ключевые слова. Топоним, цветовые обозначения, рациональный тип народных знаний, языковая матрица, культурная семантика, культурный код.

K.K. RYSBERGEN, N.M. UALI

A.Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

CULTURAL LINGUISTIC SEMANTICS OF WHITE AND BLACK IN FOLK TOPONYMS

Abstract. The article analyses the system of folk knowledge, representing white and black in the composition of toponyms. Rational and irrational types of knowledge are distinguished. Rational knowledge covers different aspects of economic and practical life in a nomadic society in a developing environment and contains empirical information saturated with a variety of cultural semantics. The irrational type of education concentrates systems of values, stereotypes, spiritual, moral and ethical norms of the nomadic Kazakh ethnos, embodied in the linguistic matrix, cultural semantics of folk geographical names. The irrational form of popular education reflects mythological, esoteric, animistic, religious notions, customs and folk beliefs, the ethno-semantics of which have deep roots.

Rational knowledge, concentrated in the semantics of geographical names, contains information about the surrounding world, «hidden», embedded in the code of modern linguistic and cultural society, concerning nomads' daily, economical and practical life. The linguistic matrix of toponyms reflects the ethno-ecological and ethnobotanical cognitions of the population. Therefore, the article examines the conventional lexical-semantic features of toponyms and the cultural-linguistic semantics associated with ethnic culture in their content.

The relevance of the research is predetermined by the need to make the same cultural information and knowledge available to native speakers in the structure of toponymic semantics. The relevance of the topic is also related to the need to increase the cumulative potential of language and anemic names. After all, over time, they can be erased from the collective memory of the people.

For the first time, the linguistic matrix of toponyms presents the ethnoecological, ethnobotanical knowledge of the Kazakh people, in which the emphasis is shifted not to lexic-semantic, word-formation, etymological features of toponyms, but to the cultural aspect, to ethnocultural semantics.

The article uses the method that reveals topological characteristics of toponyms with the adjectives white and black in their composition, as well as the method of linguistic matrix, which allows identifying ethno-cultural component in the underlying semantics of geographical names.

Key words. Toponym, species and color names, rational folk knowledge, language Matrix, cultural semantics, cultural code.

References

1. Wierzbicka A. *Lingua Mentalis: The semantics of natural language*. Sydney: Academic Press, 1980 // Citata iz: Boldyrev N.N. *Kognitivnye shemy jazykovoj interpretacii // Voprosy kognitivnoj lingvistiki*. 2016. № 4. S. 10-20.
2. Boldyrev N. N. *Jazyk i sistema znaniy. Kognitivnaja teorija jazyka*. — M.: Izdatel'skij Dom JaSK, 2018. — 480 s.
3. Berlin B., Kay P. *Basic color terms: their universality and evolution*. Berkeley: University of California Press, 1969.
4. Konkashpaev G.K. *Cvetovye slova v tjurkskih toponimah// Geograficheskie nauki: Temat. sb. nauch. tr. Kazah. gos. ped. in-ta im. Abaja*. Alma-Ata: Nauka Kaz. SSR, 1969. s.72–83.
5. Kononov A.N. *O semantike slov kara i ak v tjurkskoj geograficheskoj terminologii// Izv. Otd-nija Obshhestv. nauk AN Tadzhijskoj SSR*. 1954. Vyp.5. s.81–85.
6. Murzaev Je.M. *Geograficheskaja semantika nekotoryh tjurkskih toponimov // V sb.: Onomastika Povolzh'ja*. — Ul'janovsk, 1969. — S. 101–104.
7. Qoısybaev E. *Qazaqstannyñ jer-su attary sözdıgı*. — Almaty: Mektep, 1985. — 256 b.
8. Zharkynbekova Sh.K. *Cvet-soznanie-mentalitet. Rekonstrukcija cvetovoj kartiny mira v kazahskoj i russkoj lingvokul'turah*. Astana: Master PO, 2011. 357 s.
9. Qaidarov Ä. *Ahtamberdieva Z., Ömirbekov B.. TÜR-tüsterdiñ tildegi körinisi*. —

«Ана тілі», 1992. – 160 б.

10. Тоқтабай А. Тұлпарлар театры // Егемен Қазақстан газеті, 2003. Тамыз (№219-222).

11. Molchanova O.T. Proprial'naja nominacija v svete kognitivizma//Voprosy onomastiki.-2006. S.4.

12. Biarov B. Qazaq toponimderiniñ tiptik ülgileri/ B.Biarov. – Astana: Ş.Şaiahmetov atyndaғы Tilderdi damytudyñ respublikalyq ülestiru-ädistemelik ortalyғы. 2013. – 460 б.

13. Divaev A.A. Jetnograficheskie materialy. Skazki, basni, poslovicy i primety tuzemnogo naselenija Syr-Dar'inskoj oblasti. Tashkent, 1893. S. 84, 1895. S. 160.

Авторлар туралы мәлімет:

Рысберген Қыздархан Құрмашқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Рысберген Қыздархан Құрмашқызы – доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова, Алматы, Казахстан.

Rysbergen Kyzdarkhan Kurmashkyzy – Doctor of Philological Sciences, Professor, Chief Researcher at the A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Уәли Нұргелді Махажанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Уәли Нұргелді Махажанұлы – доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Института языкознания им.А.Байтұрсынова, Алматы, Казахстан.

Uali Nurgeldy Mahazhanuly – Doctor of Philological Sciences, Professor, Chief Researcher at the A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.